

Fű – Fa – Agyag – Őrség

Az építészeti anyaghasználat és a táji adottságok kölcsönhatása az Őrség területén

BERTYÁK Ágnes^{1*} – KISSFAZEKAS Kornélia²

¹ Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem, Építészmérnöki Kar, Urbanisztika Tanszék, 1111 Budapest, Műegyetem rkp. 3. K II. 93. E-mail: bertyak.agnes@gmail.com

² Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem, Építészmérnöki Kar, Urbanisztika Tanszék, 1111 Budapest, Műegyetem rkp. 3. K II. 93. E-mail: kissfazekas@urb.bme.hu

EREDETI KÖZLEMÉNY

Beérkezett: 2022. december 30. • Elfogadva: 2023. január 24.

Online First megjelenése: 2023. február 23.

© 2023 A Szerzők

ÖSSZEFOGLALÓ

Egy adott területen hagyományos népi építészet nemcsak egy adott korszak társadalmi viszonyaitól, igényeitől és technológiai fejlettségétől, hanem a helyben fellelhető környezeti és természeti adottságoktól és az azok nyújtotta lehetőségek megfelelő felismerésétől és hasznosításától is nagymértékben függ. A Magyarország nyugati határvidékén található Őrség aprófalvas települései a tájjal szoros kapcsolatban fejlődtek. Az itt élők tájalakító tevékenységüket a helyi erőforrásokra építve, ahhoz alkalmazkodva vitték végbe, így épületeiket is a helyi adottságok használatával és figyelembevételével alakították ki. Ezek nyomán elsősorban két építőanyag vált általánossá és a területre jellemzővé, a fa és az égetett agyagtégla, melyek használata eltérő építészeti formákat, szerkezeteket vont magával.

Jelen kutatás célja a történeti, hagyományos anyagok és formák tájhasználati összefüggéseinek feltárása az Őrségben jellemző, épülettípológiát is befolyásoló anyaghasználati sajátosságok elemzésén keresztül. A kutatás az írott források feltárásán felül történeti térképek és webes térképészeti szolgáltatások vizsgálatával készült az Őrségre és annak három általunk kiválasztott, összetartozó településére fókuszálva (Őriszentpéter, Ispánk, Nagyrákos), ötvözve a tájépítészeti és építészeti szemléletet.

KULCSSZAVAK

Őrség, településtörténet, tájhasználat, anyaghasználat, népi építészet

* Levelező szerző

1. BEVEZETŐ

A településeket tulajdonképpen csak a környezetükkel, a tájjal együtt lehet értelmezni, mely tájat a természeti tényezők és az emberi tevékenységek, valamint ezek kölcsönhatása alakítja ki és formálja. A tájalkotó elemek a geomorfológia, a klíma, a topográfia, a talaj és az azon termő vegetáció, illetve a tájhasználat, melyek a művi tájalkotó elemekkel kiegészülve (vonalas és pontszerű elemek) formálják a környezetet. Ezért az egyes történeti, társadalmi igények, a műszaki és technológiai tudás mellett a tájhoz és természethez való alkalmazkodás, a környezet megismerése, tisztelete és ezáltal helyi erőforrásainak megfelelő kihasználása kiemelten fontos, minden ember által létrehozott tárgy, így az épületek esetében is. A helyi adottságok használatában rejlő lehetőségek és kényszerek ugyanis jelentős mértékben kihatnak az egyes építmények / épületek kialakítására és anyaghasználatára, az építőanyagok pedig visszahatnak az épület formájára, és ismerős megjelenésükkel helyi identitáserősítő szereppel is rendelkeznek.¹

A magyar falusi építésben egészen a 20. századig a helyben található fa és a föld volt a jellemző építőanyag. A faépítkezéseket a 15. századtól kezdődően folyamatosan kezdték felváltani a vályog vagy vertfalú épületek, melynek több oka is volt. Egyrészt a népességnövekedés és ezáltal az erdőgazdálkodás és erdőirtás növekedése által lecsökkent a jó minőségű épületfa, másrészt a parasztok erdőlési jogát földesuraik korlátozni kezdték. Az előkészített, iparilag előállított építőanyagok, mint a faragott kő, az égetett téglá, a tetőfedő cserép és pala – melyek aztán új építési technikák elsajátításához is vezettek – a falvak népi építészetében a 19. század végén jelentek meg először, kezdetben a jobb módúak építkezései során.²

Jelen kutatás az Őrség természeti, táji és építészeti jellemzőinek és azok kapcsolatának, történeti változásainak általános bemutatása után egy kiválasztott mintaterület elemzésével kívánja az ezen jellemzők közötti összefüggések ismérveit és sajátosságait értékelni. A mintaterület három településre fókuszál: Őriszentpéter, Nagyrákos és Ispánk, melyek egymással szomszédosak. Őriszentpéter – mint az Őrség egyetlen városi rangú települése, az Őrség központja – vizsgálata mindenképp indokolt, míg a többi település esetében a kiválasztás szempontja főként azok eltérő mérete és lakosszáma – és ezáltal feltehetőleg különböző léptékű területhasználata – volt.

A kutatás fő forrásait a különböző tudományterületeket felölelő (építészet, tájépítészet, történelem, Őrségi leírások) irodalmi szövegek, valamint történeti térképek jelentik. Az I. – II. – III. katonai felmérés, az 1859–1860-as kataszteri felmérés, valamint a jelenlegi állapotot mutató webes térképek (Google Earth, OpenTopoMap) szabadon hozzáférhetők, azonban a 20. századi kataszteri térképek beszerzése nehezebb. Nem minden településről állt rendelkezésre azonos időpontban készített felmérés, így Ispánk és Nagyrákos esetében 1935-ös, míg Őriszentpéter esetében 1964–1970-es térképszelvények kerültek feldolgozásra.

2. TÖRTÉNETI, TÁJI KONTEXTUS

Az Őrség Vas vármegyében található főként aprófalvakból álló terület, mely a történelem során szoros kapcsolatot ápolt a szomszédos Ausztriával és Szlovéniával. Már a 11. század óta Magyarország és a Kárpát-medence nyugati határvidékeként szolgált, ahol a gyepükön és erdőirtásokon

¹ Duray 2011; Lányi–Tőkés 2021; Arcanum 2022a.

² Balassa 1997.

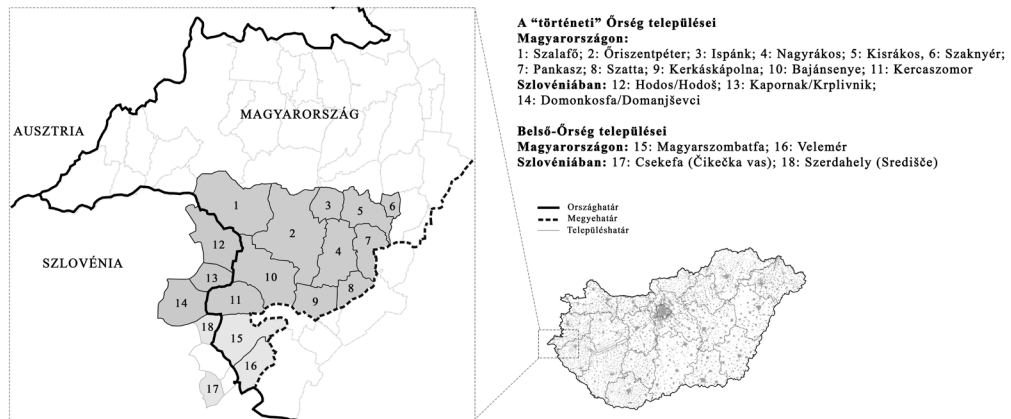
ban letelepült órállók védték az országot a szomszédos német és frank népek támadásaitól. Két nagyobb őrszolgálatot folytató települési vonal jött létre nyugaton: egy a Pinka folyó mentén – Felső-Őrség (ma Burgenland), míg egy a Zala és a Kerka mentén – Alsó-Őrség (Őrség), mely jelen kutatás tárgyát képezi.³

Területének lehatárolása, pontos kiterjedése máig vita tárgyát képezi, hiszen az egyes tudományágak – történelem, földrajz, geológia, növényföldrajz, néprajz, településmorfológia, vallástudomány – mind különbözőképp közelítik meg. A legkorábbi ismert történelmi írásos forrás, mely egy 1280-ban kiadott királyi adománylevél, a területen 18 olyan települést említ, melyek a történelmi Őrség részeként értelmezhetők. Ezek közül a falvak egybeolvadása, összevonása által ma jelenleg 14 település létezik. 11 Magyarországon, 3 pedig a Trianoni békeszerződés által meghatározott határvonal miatt Szlovéniában található.⁴ Ezek (1. ábra):

- A mai Magyarországon: Bajánsenye; Ispánk; Kercaszomor; Kerkáskápolna; Kisrákos; Nagyrákos; Őriszentpéter; Pankasz; Szaknyér; Szalafő; Szatta
- A mai Szlovénia területén: Domonkosfa; Hodos; Kapornak.

Jelen kutatás az Őrség területének tekinti a középkori adománylevélben ugyan nem szereplő, de a helyiek identitástudatában a történelmi területet képező településeket is (Belső-Őrség), melyek a következők:

- A mai Magyarországon: Magyarszombatfa és Velemér
- A mai Szlovénia területén: Csekefa és Szerdahely.

1. ábra. Az Őrség településeinek lehatárolása (saját szerkesztés)

Az Őrség egyes településeivel, a terület jellemzőivel számos kutató foglalkozott már a 19. századtól kezdve.⁵ A későbbiek során a vizsgálatok főként a történelem- és a földrajztudományok,⁶ valamint az etnográfia⁷ területére koncentráltak, és jóval kevesebben kutatták a terület

³ Csapó 2008; Csiszár 1983.

⁴ Balogh 1898; Csapó 2008.

⁵ Nemesnépi-Zakál 1818; Balogh 1898.

⁶ Kogutowicz 1930; Beluszky 2005; Baranyai 2012.

⁷ Dömötör 1960; Pável 1936.

építészeti és településépítészeti jellegű ismérveit.⁸ Jelen kutatás az Őrség építészeti hagyományainak és változásainak kapcsán a környezeti és táji erőforrások kihasználásának összefüggésében kíván az eddigi tudományos eredményekhez kapcsolódni. A vizsgálat a terület történeti fejlődését, gazdasági és demográfiai folyamatait csak a megértéshez szükséges mértékben tárgyalja, a természeti adottságok és az épített elemek kapcsolatára koncentrálna.

2.1. Földrajzi és természeti adottságok

Az Őrség a Vasi-Zalai dombság részét képezi, melyet számos vízfolyás tagol változatos felszíni morfológiai formákat, fennsíkakat, dombhákat, teraszos völgyeket, lágy lejtőket létrehozva. Hazánk egyik legnyugatibb pontján helyezkedik el, ahol az ország többi részére jellemző nedves kontinentális éghajlattól eltérően inkább a szélsőségektől mentes nedves-mérsékelt-szubalpin éghajlat jellemző sok csapadékkal, felhősebb és hűvösebb jelleggel.⁹ A magas csapadékmennyiség dús, zöldellő vegetáció, kiterjedt erdők és üde gyepek kialakulását tette lehetővé a területen. Az Őrség tulajdonképpen a 19. századig a bükkerdők övezetébe volt sorolható, ahol a szelídebb domboldalakon a tölgy és a lucfenyő, míg a vízfolyások mentén az éger is előfordult. A ma a területen uralkodó (erdei) fenyő ekkor még a német és vend nyelvű területen volt jellemző.¹⁰ Dömötör (1960) szerint „*az Őrség öreg magyarjai úgy határozták meg területük jellegét, hogy az Őrség ott kezdődik, ahol véget ér a német-vend fenyveserdő*”.

A honfoglaláskor a szomszédos népek támadásaitól való védelem érdekében az Őrség területén¹¹ gyepűket alakítottak ki, melyek a folyóvölgyek elmocsarasítása, mesterséges torlaszolásával tulajdonképpen egy védelmi sávként szolgáltak. Ezek ellenőrzésére – és persze a határterületek védelmére – őrállókat telepítettek a területre.¹² Így kezdődött meg a térség benépesülése és ezáltal tájformáló tevékenysége.

Az Őrség vidékét valaha összefüggő erdőterületek alkották, így tulajdonképpen bárminemű emberi beavatkozás csak az erdők irtásával valósulhatott meg. Az örök és családjaik az erdőirtásokban telepedtek le, ahol az egyes épületekhez a család tulajdonában álló, úgynevezett szálérdők szolgáltatták az épületfát, haszonfát. A mezőgazdasági tevékenység és a legeltetés is irtásföldön mehetett csak végbe. Utóbbi a földrajzi és klimatikus adottságok miatt már a 16. századtól előtérbe került és igen jelentőssé vált, így a vidék meghatározó bevételi forrását hosszú évekig a félszilaj marhatenyésztés, az élőállatexport adta. Az erdő azonban az irtványokat – amennyiben azokat nem rendszeresen művelték, legeltették – és a portákat – amennyiben azokat nem tartották rendszeresen karban – újra és újra visszahódította. Ahogy azonban nőtt a népesség¹³, úgy egyre több erdőt kellett kivágni, felhasználni és felszántani, mely a 19. század végéig drasztikusan lecsökkentette a faállományt.¹⁴

⁸ Tóth 1971; Bíró 1975; U. Nagy 2006.

⁹ Csiszár 1983; Beluszky 2005.

¹⁰ Moldova 1974.

¹¹ A nyugati határ mentén a Mura–Dráva összefolyástól a Kerka forrásvidékén át a Fertő környéki lápos, mocsaras területekig húzódott a védelmi vonal, melyet gyepűk alkottak (Németh–Kun–Cserhalmi 2019).

¹² Németh–Kun–Cserhalmi 2019.

¹³ A népesség egyes statisztikák szerint 1880-ban érte el maximumát (Németh–Kun–Cserhalmi 2019).

¹⁴ Tóth 1971; Beluszky 2005; Moldova 1974.

A mezőgazdaság a rossz minőségű termőtalaj ellenére is jelentős volt a területen, és az Őrség egészen a második világháborúig háborítatlan agrártáj maradt.¹⁵ A terület talaját jellemzően sárga és vörös agyag (valamint kavics) alkotja, mely miatt a földterületek csak korlátozottan művelhetők. Az agyag viszont kiváló nyersanyagforrásává vált nemcsak a helyi fazekasság ősi művészetének gyakorlásához, hanem később a helyi építkezések számára is.¹⁶

Az Őrségre jellemző bükk- és tölgyfa a „kizsákmányoló jellegű” erdőgazdálkodás miatt szinte teljesen eltűnt, helyettük a pionír, könnyen fejlődő erdei fenyő térhódítása vált jellemzővé, így a századforduló óta a területet gúnyosan „Gyantásországnak” is „csúfolják”. Ma már itt található hazánk fenyőállományának közel egynegyed része.¹⁷ Kezdetben azonban az erdők „kizsákmányolása” egy-egy család saját, vagy a közösség egészének gyarapodását szolgálta (faépítkezés, gyanta, faszén, gombaexport stb.), mely a dualizmus korában a Monarchia teljes területének fábólja miatt, majd egészen az első világháborúig jellemző maradt.

Az első világháború, majd a trianoni békeszerződés (1920) által kijelölt új határvonal elkezdte megváltoztatni a területhasználatot. A 16. század óta jól működő szarvasmarhaexport ellehetlenült, a megmaradt országrészek elvesztették kiterjedt erdeiket, aminek köszönhetően a fa ára megemelkedett, így a kiváló természeti adottságokkal rendelkező őrségi területek fokozatosan elkezdtek áttérni az erdőgazdálkodásra.¹⁸ Fűrésztelepek létesültek több településen is (Őriszentpéter, Szalafő, Nagyrákos, Pankasz, Senyeháza – ma Bajánsenye része), ahonnan különböző fűrészárut, zsinolyt, sőt teljes tetőszerkezeteket is „exportáltak” az ország különböző részeire.¹⁹

A második világháború után az Őrséget határsávi területté nyilvánították (1949), mely a korszak erőszakos agrár- és településpolitikájával együtt a helyiek elvándorlásához vezetett. A területen az állandó népesség az 1949-es állapothoz képest (7936 fő) napjainkig közel 57%-os csökkenést (2020: 3427 fő) mutat.²⁰ Egyre kevesebben foglalkoztak gazdálkodással, így nőtt a parlagterületek aránya, az erdők kezdtek átvenni a felhagyott legelők és a beépített területektől messzebb elhelyezkedő szántók helyét.²¹ Jelenleg a 2002-ben alapított Őrségi Nemzeti Park szigorú erdő- és gyepgazdálkodási szabályokat fektetett le mind a korábbi állami területeken, mind a magánkézben lévő területeken.²²

2.2. A települések és a „szer”

Az aprófalvak és ezáltal az Őrség egy sajátos jellemzője, hogy a települések beépítései a természettel és tájjal szoros kapcsolatban jöttek létre. A legtöbb településen az első órállók és családjaik a domborzati adottságokat kihasználva egymástól távolabb a fő vízfolyások közelében, dombháton és domboldalakon, erdőirtásokban telepedtek le, egy sajátos településformát, az úgynevezett szeres települést létrehozva. E településforma a terület védelmi funkciójához is jól

¹⁵ Beluszky 2011.

¹⁶ Németh–Kun–Cserhalmi 2019.

¹⁷ Moldova 1974; Dömötör 1960.

¹⁸ Balázs 2017.

¹⁹ Beluszky 2005.

²⁰ KSH 2001; KSH 2022.

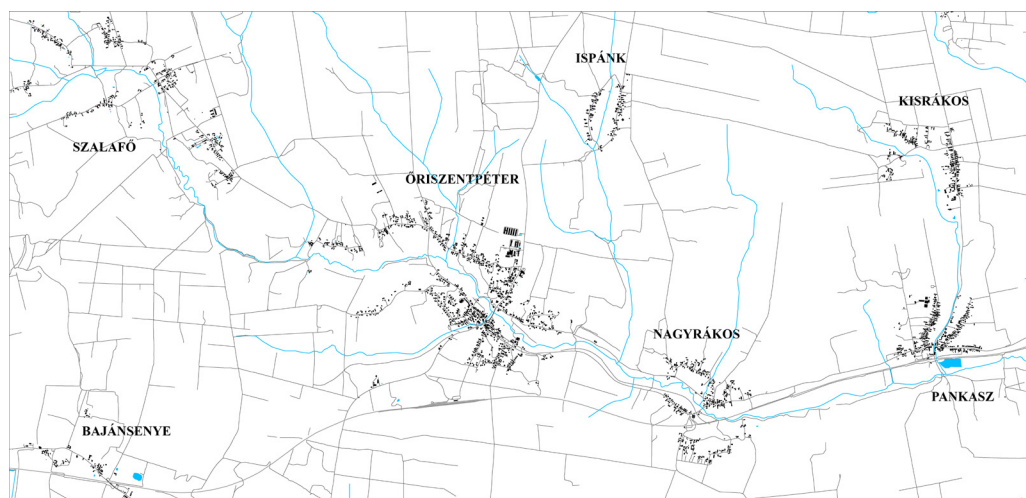
²¹ Balázs 2017.

²² Horváth 2011.

igazodott, hiszen a kevés órálló – egy 1286-os nemesi adománylevél 103 családot említ – kiterjedtebb területen volt képes ellátni feladatait.²³

A szeres szerkezet olyan széttagolt és organikus fejlődött településforma, ahol a kisebb házcsoportok egymástól néhány telekre vagy akár kilométerekre is elhelyezkedhettek mezők, rétek, patakok és erdők által elválasztva (2. ábra). Nemesnépi-Zakál György (1818) szerint „a házhelyeket régen imitt-amott a harasztokon, berkek szélein, az utaktul és egymástul távol helyezteték”. Az egyes szerek alaprajza, mérete igen eltérő lehetett, területükön a tudatos téralakítás vagy éppen a kerítéshasználát nem volt jellemző. A lakóépületek többnyire a főútvonalakra felfűzve, arra merőlegesen épültek, míg a kertek a vízfolyások felé nyúltak. Feltehetőleg minden szeren eredetileg egy-egy nagycsalád háza és gazdasági udvara volt megtalálható, mely a család növekedése által terjeszkedett. Ez a különleges településforma egyedülálló módon évszázadokon keresztül több településen is fennmaradt az Órségben – persze egyes területeken sűrűsödéssel, vagy egyes szerek összenövésével és ezáltal „ál-útifaluvá” válásával –, melyhez a hagyományos tájhasználat és az irtványgazdálkodás is jelentősen hozzájárult.²⁴

2. ábra. A szeres településforma az Órség egy részén (saját szerkesztés)

2.3. Anyaghasználat és szerkezet

A földrajzi és természeti adottságok hasznosításában rejlő lehetőségek és kényszerek jelentős mértékben meghatározzák a különböző helyi építmények, épületek anyaghasználatát, szerkezetét és ezáltal formavilágát,²⁵ így az egyes elemek együttes kezelése, egymásra hatásának és ok-okozati összefüggéseinek feltárása elengedhetetlen.

²³ Csizsár 1983; Tóth 1971.

²⁴ VMÉ 2015.

²⁵ Lányi–Tökés 2021.

Az első őrségi letelepülők (10–12. század) otthona még nem volt háznak nevezhető, inkább egy félig földbe mélyesztett, nem füsttelenített „lakóvermet” jelentett, melynek helyét gondosan választották elhódítva a természettől.²⁶ Később azonban az Őrség kiterjedt, jó minőségű fában gazdag erdősegei (3. ábra) meghatározó elemi, sőt alapvető feltételei lettek a helyi hagyományos építkezésnek.²⁷ Nemesnépi-Zakál György (1818) szerint „a házat az Eörségghi ember maga építi magának fábul...”.

Az Őrségben a 19. század végéig a fa volt a házak – és értendő itt a lakóház és a gazdasági épület is – hagyományos építőanyaga. Az épületek kezdetben keresztvéges, majd később fecskefarkú csapolással összeillesztett boronafallal rendelkeztek. A boronafalas házak sajátos vonása volt, hogy a tetőszék gerendái konzolszerűen kinyúltak az épületek oldalán, létrehozva így egy védett átmeneti teret, „eraszalatt”-ot. Oszlopos tornácok ekkor nem voltak jellemzőek. A boronaházakhoz főleg tölgyfát és fenyőt – de néha bükköt, sőt gyertyánt – használtak, hiszen a tölgyben lévő csersav, valamint a fenyőben található gyanta jó tartósító. A faház építkezéseket általában „jó embereknek segítségével”²⁸, kalákában végezték, a módosabbak egy a munkát irányító ács segítségével, aki még a faanyagot is maga válogatta az erdő faállományából.²⁹

A jelentős mennyiséget igénylő boronaházak építése az ország területén a 18. század végén visszaszorult, melynek oka egyrészt a gyakori tüzesetektől való félelem, másrészt Mária Terézia 1767-es erdőóvó intézkedése³⁰ volt. A szigorítások hatásai az Őrség területén azonban később jelentkeztek a helyi erdőhasználati szokásjog³¹ miatt, így itt még a 19. század közepén is készültek fából lakó- és gazdasági épületek.³² Bár boronaházak a 18. század végi korlátozások után már kevésbé épültek, a helyiek továbbra is elsősorban fából kívántak építkezni³³. Az erdők kiaknázása és az épületfának való faállomány folyamatos fogyása, valamint ennek okán a központi épületfahasználatra vonatkozó szabályozás új technológiák elsajátítását követelte meg. Előtérbe került a gerendavázis, zsilipeléses építőtechnika. Rövidebb gerendákat kezdtek használni, amelyeket a falban nem vízszintesen, hanem függőlegesen helyeztek el. Ezek az úgynevezett „fönnálló boronák” még a 20. század közepén is jelentős mennyiségben képviselték magukat az Őrség területén. A talpgerendás megoldással készített tömésfalú és a sövényfonásos építkezések csak a 19. század végétől jelentek meg a fa drágulásának köszönhetően, de szélesebb körű elterjedésük nem volt jellemző. Korabeli források szerint egyes helyiek az erdők megkímélése érdekében már agyagból is építkeztek, mely ekkor a tömésfalak mellett a nyerstégla, azaz az égetetlen téglá alkalmazását is jelentette.³⁴

²⁶ Beluszky 2005.

²⁷ Dákay 1980.

²⁸ Nemesnépi-Zakál György 1818.

²⁹ Dákay 1980; Arcanum 2022b; Kékedi 2022; Csiszár 1983.

³⁰ Mária Terézia központi szabályozást vezetett be, melyben meghatározta „[...] hogy az alattvalók az épület falait, ahol lehet szilárd vagy legalább nyers anyagokból állítsák elő, az uradalom az erdőkből fát csak a tető, ajtók, ablakok és más hasonlók készítéséhez szolgáltatson [...]” (Balassa 1997).

³¹ Az őrségi jobbágyok a helyi erdők felosztása által saját – vagy részben közös – telkekkel rendelkeztek, így erdőhasználati joguk nem volt közös a földesúrral. Ennek okán a Mária Terézia intézkedésére irányuló földesúri szigorítások kevésbé befolyásolták a helyiek kialakult építkezési szokásait (Bíró 1996).

³² Németh–Kun–Cserhalmi 2019; Bíró 1996.

³³ Az őrségiek szerint a faépületek a „legegészségesebb és legtartósabb épületek” (Dákay 1980). „A póremler faházban nem lakni annyinak tartá, mint magát elevenen eltemettetni” (Benzurt [1839] idézi Bíró 1996).

³⁴ Dákay 1980; Kékedi 2022; Bíró 1975; Bíró 1996.

Az Őrség területén a tetőszerkezet tekintetében elmondható, hogy a 18. századtól már hagyományosan szelemenes, ollólábas szerkezeteket alkalmaztak, melyek a korábban megjelent hosszúágasos és félágasos tetőt szorították ki. A 19. század közepétől az ollólábas tetőszerkezetben a középszelemen mellett az oldal- vagy vendégszelemen alkalmazása is egyre gyakoribbá vált. A tetőformák közül legrégebbinek mondható a kontyolt nyeregtető, melyet a területen a 19. századtól kezdve a hagyományosnak tekinthető csonkakontyos tetőforma váltott fel a padlástér megfelelő szellőzésének biztosítása érdekében. Kezdetben a csonkakonty alatt az orom nyitott volt, később azonban faburkolatot kapott (4. ábra). A faoromzatot erősen kiülő fagyámokra fektetett gerendázat tartotta, melyeket gyakran díszítettek faragással, fűrészeléssel vagy véséssel. A tetőt többnyire – a cseréptető megjelenéséig – rozsszalmával, kettőzött és kötött zsúppal vagy faszindellyel fedték (5. ábra). Az épületek tömegét és arculatát a tető dominálta; a homlokzatokat kicsi ablakok (50–70cm) és tapasztott majd fehérre vakolt falak jellemezték.³⁵

3. ábra. Őrségi erdő Kerkaskápolna környékén (saját fénykép)

4. ábra. Kovácsműhely Nagyrákoson – csonkakontyos épület díszített faoromzattal (saját fénykép)

5. ábra. Zsűpfedés Pankaszon (saját fénykép)

Az égetett agyagtégla-építkezés fokozatos térhódítása a 19. század közepén indult meg az Őrség területén, mikor az ipari forradalom technológiai újításai és társadalmi hatásai Magyarországon szinte összes települését elérték. A lakosság polgárosodása, valamint az épületfa fogyása és ezáltal drágulása folyamatosan előtérbe hozta a téglá használatát, főként a kőben szegény és agyagban gazdag területeken. Az Őrségi, jó minőségű agyag kiváló alapanyagot biztosított a téglá- és cserépgyártáshoz. Őriszentpéteren már egy az 1500-as évekből származó középkori tégláégetőt is feltártak a régészek, mely jó minőségű téglát állított elő a feltehetően a 17. század végéig a településen álló palánkvár számára³⁶. Valószínűleg ebben az időben több kemence is működhetett a területen.³⁷

³⁵ Dákay 1980; Winkler 2003; Németh–Kun–Cserhalmi 2019; Bíró 1975.

³⁶ Az Őriszentpéteri várat 1549-ben említik először, mely a középkori templom és környékének erősítését jelentette. „A templomot övező gótikus téglafalat palánkkal (azaz cölöpök közé döngölt agyaggal) erősítették és mély árokkal, majd sáncsal övezték.” (Dercsényi 1989.)

³⁷ Kovács 2002; Dercsényi 1989.

A 19. században országosan megkezdődtek a közlekedési fejlesztések, új vasútvonalak épültek, így drágult a faanyag. Az Őrségben a szegényebb családok ekkor kezdtek el – a már említett – tömésfalú és sövényfonásos építési módot is alkalmazni, míg a módosabb, gazdagabb családok áttértek a téglá használatára. Kezdetben a téglát a helyiek kizárólag maguknak vetették, szinte mindenki értett a mesterséghez. Ugyancsak készültek házilag készített „agyag zsindelek”, tetőcserepek, úgynevezett „sindük”, melyeket például Veleméren főként a néhány akkor még megmaradt boronaház fedésére használtak. Az építkező családok a szinte minden portán megtalálható tóka (vizgyűjtő verem) helyén ásott agyagból készítettek téglákat és cserpeket házilagos tégláégetéssel, több idős helyi lakos még ma is emlékszik ennek előállításí módjára.³⁸

A helyi szükségletek kielégítésére később aztán kisebb téglagyárak létesültek például Őriszentpéteren, Dávidházán, Bajánsenyén és Pankaszon³⁹. Kezdetben csupán a középületek és a gazdagabb családok épületei épültek téglából és alkalmaztak cserépfedést. Használata a paraszti, szegényebb portákon csak a 20. század elején indult meg. Érdekes, hogy az Őrségben először a gazdasági épületek (és kifejezetten az istálló) kapott cserépfedést és kezdett el tégláépületté alakulni, mely mutatja a helyiek viszonyulását a számukra fontos bevételt jelentő élőállatokhoz. A tégláépítkezés terjedésével megjelentek a tornácok és a falazott oromzatok, ugyanakkor a fa használata továbbra is az épületek fontos eleme (oszlopok, fedés stb.) maradt.⁴⁰

2.4. Beépítési helyzetek – épülettípusok

A korábban bemutatott szeres településforma jellegzetes csoportos „szétszórtsága” és tagoltsága az egyes épületek telken belüli elhelyezkedésében is visszaköszönt az Őrség területén. A paraszti portákon megjelenő funkciók (konyha, szoba, istálló, ól, pajta, kamra stb.) fokozatos bővülése csoportos tömörülést mutatott, ahol az idők folyamán a kezdetben egyszatú épületek egy teljesen vagy részben zárt egységgé bővültek.⁴¹ Az Őrségi épületek és a lakóházak ezáltal egy folyama-

6. ábra. Őriszentpéter beépített területei a 19. században, valamint Templomszer beépítési mintázata (19. századi kataszteri térkép alapján saját szerkesztés)

³⁸ Kovács 2002; Párdi 2016.

³⁹ Pankaszon az agyagbánya 2015-ben került bezárásra (VMK 2015), a korábban égetett agyag építőanyagokat gyártó és forgalmazó gyár sajnos ma már nem üzemel.

⁴⁰ Beluszky 2005; Dákay 1980.

⁴¹ Bíró 1975.

tos fejlődésen mentek keresztül, melynek során különböző típusaik alakultak ki. A települések morfológiája sok esetben jól tükrözi ezt az átalakulási folyamatot; gyakran több különböző épülettípus és beépítési helyzet is megtalálható az egyes falvakon belül (6. ábra).

Az egyes épülettípusok közül jelen cikk keretei között – a teljesség igénye nélkül – a legfontosabbakról ejtenénk néhány szót: 1. a lakókonyhás házról, 2. a hajlított és soros házról, 3. a kerített házról, 4. a kódissállásos házról, valamint 5. néhány egyedi építményről.

1. A lakókonyhás ház

Az Őrség legősibb háztípusa a lakókonyhás ház vagy más néven füstsház, mely tulajdonképpen egyetlen nagyobb méretű szoba kemencével, egyaránt betöltve a konyha és lakóhelység szerepét. Az épület boronafallal épült, füsttelenítése nem volt megoldott, csupán az ablakul szolgáló egy-két eltolható falap (tolitu) kinyitása és az ajtó fölötti kisebb füstnyílás szolgálta a levegő cseréjét. A lakókonyhás ház mellett elől nyitott pitvar, egy-két kamra és istálló alkotta a paraszti portát. A 18. század végén szegényebb családok még éltek ilyen épületekben, majd a 19. század derekára szinte teljesen eltűntek, és felváltotta őket a füstskonyhás-szobás lakóépület (7. ábra).⁴² A lakókonyhás háznak napjainkban csak egy-egy, már jócskán átépített változata lelhető fel.

2. A hajlított és soros (egyvégbé épült, hosszú) ház

A lakókonyhás ház először kisebb szobával bővült, melynek mérete később – a konyha méretének rovására – megnőtt. A szoba füsttelenítése általánossá vált, azonban a konyha füstelvezetése még váratott magára⁴³. Az egyes helyiségek a nyitott ereszt felé nyíltak, csak ritkán volt közvetlen átjárás a konyha és a szoba között. Az időjárástól való védelem miatt később a nyitott ereszt helyett fedett, oldalt is védett közlekedő helyiséget (lopott tornácot) alakítottak ki, mely így védett bejárást hozott létre a különböző helyiségekbe (szoba, konyha, kamra). Később ez előszobává alakult.⁴⁴

A soros ház legelterjedtebb elrendezése a háromcellás elosztás volt, ahol a lakó célú épületrészekkel gyakran egy tömegben kerültek kialakításra a gazdasági épületek is. Az istállóba általában csak az udvari ereszt felől nyílt bajárat. A 20. század elején az istállók már többnyire téglából épültek és tornáccal – gyakran oszlopos vagy pilléres tornáccal – is rendelkeztek. Az istálló után épült a pajta, majd az ólak. Utóbbiak gyakran a telek lakóházzal szemközti oldalán is helyet kaphattak.⁴⁵

⁴² Tóth 1971; Dákay 1980.

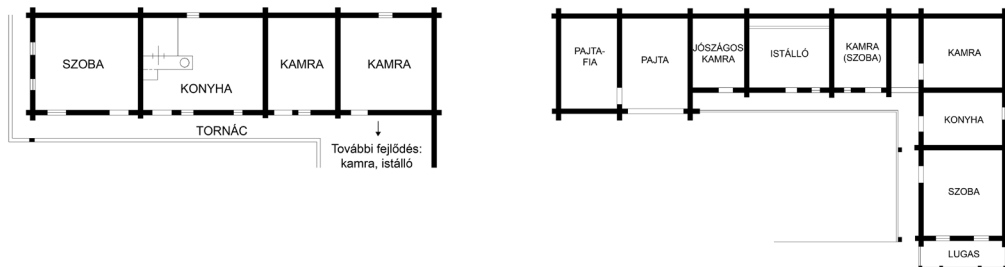
⁴³ Először a konyha felosztásra került konyhára és pitvarra. Az első kémények a pitvarból nyíltak és fából készültek, majd a konyhát beboltozták és arra szabadkéményt építettek, azonban a végleges füsttelenítését a zárt kémény oldotta meg (Tóth 1971).

⁴⁴ Tóth 1971; Beluszky 2005.

⁴⁵ Tóth 1971.

Hajlított házak (8. ábra) általában a kis telekmélységgel rendelkező telkeken alakultak ki. Rendszerint a szoba nézett az utcára, és a pajta rendelkezett elválasztó szereppel az udvar és a szérűkert között. Az istálló és a lakórész között törekedtek „légzsilip” (kamra, szín) kialakítására. Később az istálló és az ólak szervesen kapcsolódva a lakóházhoz a ház mögé épültek fel.⁴⁶

7. ábra. Füstökonyhás-szobás ház alaprajza Óriszentpéteren (Tóth 1971 nyomán saját szerkesztés)

8. ábra. Szalafői hajlított ház alaprajza (Tóth 1971 nyomán saját szerkesztés)

3. A kerített ház

A kerített ház (9. ábra) megjelenése tulajdonképpen a kialakult lakóépületek „visszafejlődését” jelentette, hiszen alárendelte az épület funkcióit a felszilaj állattenyésztés generálta védelmi igényeknek. A 16. században jellemzővé vált épület gyakorlatilag egy központi udvar köré (trágya) szerveződött azzal a céllal, hogy a kisméretű istállókból kiszorult exportmarhákat védje a vadaktól és az időjárási viszontagságoktól. Nemesnépi-Zakál György (1818) ezen épülettípus főbb problémáját a tűzvédelmi követelmények betartásának hiányában és az állatok, a trágya közelségének egészségre káros hatásaiban látta⁴⁷, noha törekvésként jelent meg az építkezések során, hogy az istálló és az ólak a lehető legtávolabb kerüljenek a lakóhelyiségektől, valamint, hogy a pajta az épülettől külön épüljön fel vagy ahhoz külön csatlakozzon. A kerített ház mára már teljesen eltűnt az Őrségből, és a 19. századtól a növekvő árutermelés és a változó gazdasági viszonyok hatására az épülettípus fokozatosan nyitottabbá vált, majd az ólak és istálló külön épületbe szorulása által egyre inkább az L és U alaprajzú épületek váltották fel. A kerített ház emlékét ma a Szalafői Pityerszeri Szabadtéri Múzeum őrzi.⁴⁸

⁴⁶ Tóth 1971.

⁴⁷ Nemesnépi-Zakál György (1818) így említi: „Ha tűz esik (ami a legnagyobb és vakmerőbb Eörséggi tüzzel való bánás mellett is igen ritkán történik meg) a minden felől körül menő és egymásba ragasztott hajlék közül semmi-nemű marhát hirtelen kiszabadítani nem lehet. Ezen kívül az udvaron meg büszhödött mindenféle szemét, trágya, marha állás ronda levegőt gőzöl ki szüntelen amelly a falak között megröked és különféle nyavalyákat okoz, amelly-nek okát nem tudja az együgyű nép” (Bíró 1975).

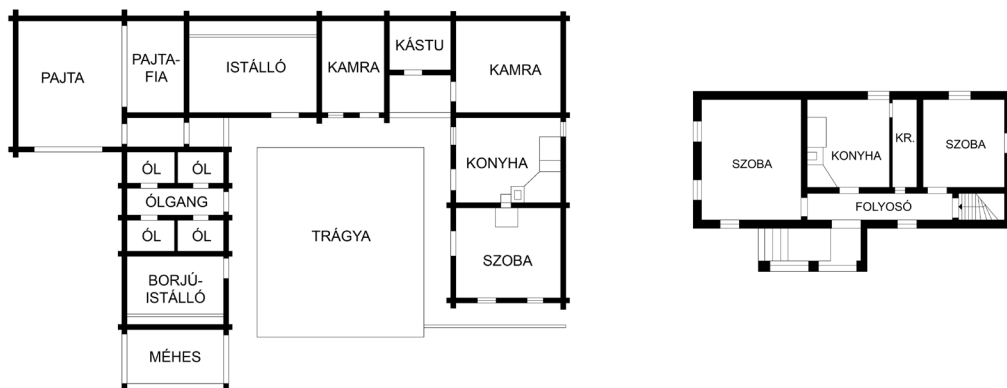
⁴⁸ Beluszky 2005; Csiszár 1983; Tóth 1971.

4. A kódisállásos ház

A 19. század közepén meginduló polgárosodás következtében létrejövő társadalmi és gazdasági átalakulás a hagyományos paraszti porták szétfeszülését és ezáltal egy újszerű falukép megjelenését eredményezte. A lakóház már építészetiileg is függetlenedett, azaz gyakran nem épült egybe a gazdasági funkciójú épületekkel, épületrészekkel. A korábbi funkciótömörülés fellazult, de az új laza rend továbbra is megőrizte egyfajta zártságot.⁴⁹

Az égetett agyagtégla-építkezés elterjedésének, valamint főként osztrák nemzetiségű, az Őrségben letelepedett vándorkőműveseknek köszönhetően megjelent a kiugró tornácos, azaz kódisállásos lakóház⁵⁰, mely az ideig ismeretlen építészeti stílust képviselt a területen. A kódisállásos ház (10. ábra) tulajdonképpen a soros ház fejlődését követve az osztott konyha-pitvar elé épült, többnyire kétszlopos előtornáccal⁵¹ rendelkező épület, mely a „*nemesi kúria formáinak szerény anyagi eszközökkel megvalósított utánpótlása*”.⁵² A tornácoknak – amit a helyiek a jómód jelképeként értelmeztek – az építészeti megformálásuk terén egyre jelentősebb szerepe lett, ahogy korábban is említésre került, gyakran az istállók is tornáccal épültek. Az építkezések során a szegényebb családok takarékosan bántak a téglával, gyakran maguknak állították elő, és arra is van példa, hogy a tornácnál a falazat és a boltozat is vályogból épült.⁵³ A 19. század végére a kódisállásos lakóházak aránya körülbelül 20–25%-ra becsülhető az egyes Őrségi településeken – melyek gyakran már pinchelységgel is rendelkeztek –, azonban a 20. század elején fokozatosan a polgári, kisvárosi építészet vált uralkodóvá, háttérbe szorítva a kiugró tornácos építését.⁵⁴

9. ábra. Szalafői kerített ház alaprajza (Tóth 1971; Bíró 1996 alapján saját szerkesztés)

10. ábra. Kódisállásos lakóház Szalafőn (Bíró 1996 nyomán saját szerkesztés)

⁴⁹ Bíró 1975.

⁵⁰ Az első kódisállásos lakóépületeket az 1860-as 1870-es években Ispánkon és Őriszentpéteren építették (Bíró 1996).

⁵¹ A jobb módú családoknál ez tornácos – azaz filagóriás rész – lehetett három, sőt négyoszlopos is (Tóth 1971; Bíró 1975).

⁵² Őrségi Kiszótár 2022.

⁵³ Tóth 1971.

⁵⁴ Bíró 1975; Bíró 1996.

Egyedi épületek / építmények

Említést érdemel az őrségi építészet néhány további jellemző épülete és építménye. Jellemző épülettípus a kásté (kástu), mely tulajdonképpen egy alapincézett, földszintes vagy emeletes kamra, ami többnyire a módosabbak gazdaságában volt fellelhető (11. ábra). Általában a gabona, a szerszámok, a prés, a hordók és a tartós élelmiszerek tárolására szolgált. Amennyiben emeletes volt, az emelet boronafalát nem tapasztották és meszelték. Mára egyetlen emeletes kástu maradt fenn, melyet a pityerszeri múzeum őriz.⁵⁵

Az Őrség másik jellemző építménytípusa az egyszerű ácsolattal készült fa harangláb, mely többnyire szalma- vagy zsindelyfedést kapott. Amennyiben egy településnek nem tellett kő- vagy fatemplomra, fa haranglábát épített, melyek számos típusa ma is fellelhető az ágas haranglábtól a boronafalal körülvett haranglábon át a szoknyás haranglábakig. Az Őrségben leghíresebb az 1755-ben épített pankaszi⁵⁶ szoknyás harangláb (12. ábra).

11. ábra. Emeletes kástu Szalafő, pityerszer – 19. század második fele (forrás: Arcanum 2022c)

12. ábra. Szoknyás harangláb Pankaszon (saját fénykép)

3. A MINTATERÜLET JELLEMZŐI

Jelen kutatás három, egymással szomszédos mintatelepülésre fókuszálva elemzi a tájhasználat fejlődését, a változó építészeti és anyaghasználati hagyományokat, 19. és 20. századi történeti térképek és írott források feldolgozásával. A választott települések: Őriszentpéter (lakosság: 1123 fő; területnagyság: 3356 ha), Ispánk (lakosság: 109 fő; területnagyság: 692 ha) és Nagyrákos (lakosság: 236 fő; területnagyság: 1611 ha).

⁵⁵ Tóth 1971; Őrségi Kiszótár 2022.

⁵⁶ A harangláb tölgyfatalpon álló tölgyfaoszlopokra épül, melyeket két irányból dúcok és könyökfák merevítnek és koszorúgerendák fognak össze. Ezekre támaszkodnak a szoknya szarufái. A szoknyát rozsszalma, a toronysisakot hornyolt tölgyfajszindely fedi (Tóth 1971).

3.1. Tájhasználati jellemzők és változások

A vizsgált területen az ott lezajló folyamatok és az ennek nyomán kialakuló tájhasználati jellemzők az Őrségben általános tendenciák szerint formálódtak.

A legkorábbi térképes forrás, mely a területhasználat változásairól kiváló képet tud nyújtani számunkra, az első katonai felmérés (1782–1785). A 18. században a vizsgált terület jellemzően agrártáj volt, ahol a helyi gazdák az irtásföldeken gazdálkodtak vagy legeltettek. Jelentős arányt képviselt a termények között a rozs, melyet részben a természeti és földrajzi adottságok, részben az építkezéshez szükséges alapanyag – zsúpszalma – mivolta miatt termesztettek.

Összefüggő erdőterületek ekkor már nem voltak jellemzőek, hiszen a helyi népesség az „őserdőt” már kiirtotta, és egy részét építőanyagként felhasználta. A 19. században (1859–1860 kataszteri térkép alapján) még megtalálhatók voltak a területen tipikus tisztán lombhullató erdőfoltok (tölgyes, bükkös, gyertyános, gesztenye) vagy elegyes erdők, főként a Zala folyótól délre, valamint Nagyrákos közepső, kiterjedtebb erdőterületein. Nagyrészt azonban a Zalától északra már a nyitvatermők (erdei fenyő) uralkodtak. Ez jól mutatja a fenyő előrenyomulását az Őrségben a német és vend területek felől.

A 19. században az irtásos gazdálkodást fokozatosan felváltották az új mezőgazdasági technológiákkal való művelési módok és talajjavítási technikák, melyek a második világháború végéig jellemzőek maradtak a területen. Az erdőterületek kiterjedése növekedésnek indult a fenyőfélék további térhódítása által, mely tendencia máig megfigyelhető. A 20. század változásai (trianoni határvonal, államszocializmus határárai, terület- és gazdaságpolitikája, demográfiai változások) jelentős mértékben meghatározták a vizsgált terület tájhasználatát. A földreform keretében létrehozott összevont, nagyobb mezőgazdasági táblák a települések belterületei köré sűrűsödtek, egyre kevesebben kívántak – vagy egyre kevesebb helyinek volt lehetősége – gazdálkodással foglalkozni, és a munkahelyek hiánya miatt sokan elvándoroltak. Az ezáltal elhagyott kihasználatlan, műveletlen területek beerdősültek, a táj zártabbá vált.⁵⁷ Az Erdőtérkép alapján a területen jelenleg a tölgyes-erdeifenyves erdőfoltok a leggyakoribbak, de „ősibb” gyertyános-tölgyesek, tölgyesek is megjelennek a pionír, gyorsan növő erdeifenyvesek, elegyes nyíresek mellett. Több helyütt már a fiatal, eladásra telepített „karácsonyfa” erdők uralkodnak kihasználva a terület klimatikus adottságait. Az Őrség erdei azonban – az Őrségi Nemzeti Park felügyelete mellett – máig és továbbra is kiváló minőségű épületfát (főként fenyőt) szolgáltatnak, melyet a szállítási lehetőségek és eszközök fejlődése által nemcsak helyben (pl. Őriszentpéter, Kistrákos, Felsőjánosfa) értékesítenek, hanem a közeli városok fűrészüzemeibe is szállítják (pl. Ják, Szentgotthárd).

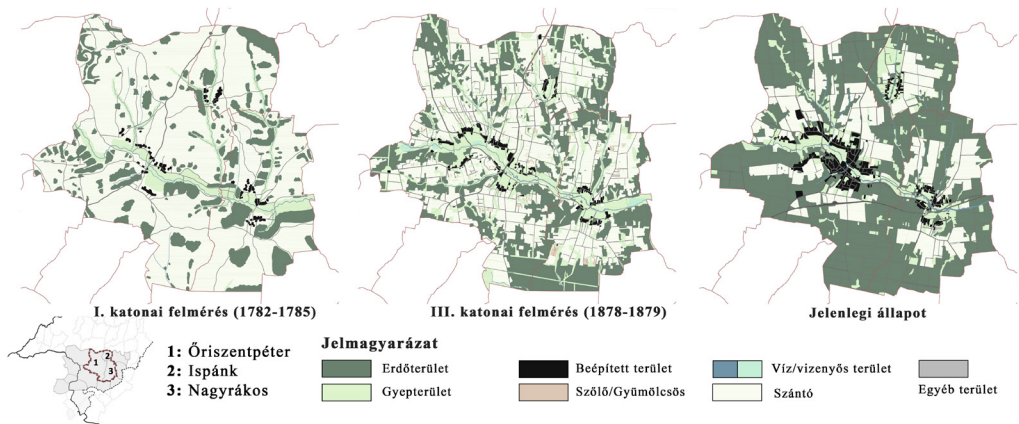
A történeti térképek segítségével a vizsgált települések beépített területeinek változásai is jól nyomon követhetők (13. ábra). A 18. században Őriszentpéteren 5 szer (melyek a Zalától északra szinte összeértek), Nagyrákoson 4 szer, míg Ispánkon 2 szer⁵⁸ volt elkülöníthető. A vizsgált terület fő kapcsolati rendszerét egy Őriszentpéteren keresztülfutó ÉK–DNy irányú főbb út, valamint a Zala folyó mentén húzódó K–Ny irányú út biztosította – és biztosítja ma is. A 19. századra a szerek száma növekedett, feltehetőleg az egyes szereken élő nagycsaládok gyarapodása, majd

⁵⁷ Németh–Kun–Cserhalmi 2019; Balázs 2017.

⁵⁸ Ispánk mai keleti szere a Nemesszer nevet, míg nyugati szere a Pórszer nevet viselte, ami a helyiek anyagi helyzet szerinti elkülönülését is mutatja.

széttelepülése által. Óriszentpéteren ekkor már 8 szer, Nagyrákoson pedig 5 szer volt azonosítható. A 20. század végén az infrastruktúra (vasútvonal, autóhasználat) fejlődésének is köszönhetően a szerek tovább nőttek, bár a szerkezetükben jelentős átalakulás nem volt tapasztalható. Óriszentpéteren jelenleg 9 (legújabb Égésszer), Nagyrákoson 5, Ispánkon továbbra is 2 szer található. E szerek azonban ugyanúgy belesimulnak a tájba, szerves egységet alkotva vele, mintegy kiegészítve azt, mint annakidején.⁵⁹

13. ábra. Óriszentpéter, Nagyrákos és Ispánk tájhasználatának fejlődése (Bertyák–Kissfazekas 2022 alapján saját szerkesztés)

3.2. Jellemző épülettípusok

A korábbiakban ismertetettek szerint az Őrségben hagyományosan minden ház és gazdasági épület fából készült. Dömötör (1960) olyan esetről is feljegyzést tett, mikor az épületfát újrahasonosították, az osztozkodásnál az örökösök szétszedték a faházat és azt, annak részeit új helyen építették fel. Kezdetben nagy épületeket építettek, melyek a nagycsalád számára szolgáltak fedélként, majd a nagycsalád felbomlásával, a fa árának emelkedésével és a téglahasználat gyakoribbá válásával a kisebb lakóházak terjedtek el.

Az első katonai felmérés (1782–1785) tervlapjai alapján az akkori épülettípusok elkülönítése az ábrázolástechnikából fakadóan nehézkes. A vizsgált területen az épületek feltüntetése egységes, megkülönböztetést nem tesz – nem úgy, mint pl. Szalafő vagy Bajánsenye esetében – így az egyes épülettípusok elkülönítéséhez legkorábbi adatot az 1859–1860-as kataszteri térkép szolgáltatott. Mivel ebben az időben az egysejtű füstőház már nem volt igazán fellelhető, így a vizsgálat tárgyát a soros (hosszúház) házak, a hajlított házak és a kerített házak képezik (1. táblázat):

⁵⁹ Bertyák–Kissfazekas 2022.

1. táblázat. Az egyes épülettípusok aránya a vizsgált településeken a 19. századi kataszteri térkép alapján (saját szerkesztés)

	Hosszúház	Hajlított ház	Kerített ház
Nagyrákos			
Nemesszer	47,2%	30,6%	22,2%
Alsószer	22,2%	55,6%	22,2%
Csárdaszer	57,1%	42,9%	–
Belsőszer	25,8%	29,0%	45,2%
Devecserszer	37,5%	25,0%	37,5%
Összesen:	36,0%	35,0%	29,0%
Öriszentpéter			
Siskaszer	41,2%	23,5%	35,3%
Templomszer	26,3%	21,1%	52,6%
Keserűszer	12,5%	12,5%	75,0%
Baksaszer	–	42,1%	57,9%
Alszeg	20,8%	25,0%	54,2%
Kovácsszer	43,8%	37,4%	18,8%
Piharcyszer	8,7%	8,7%	82,6%
Galamboszer	33,3%	33,3%	33,3%
Összesen:	21,9%	24,3%	53,8%
Ispánk			
Nemesszer	69,0%	17,2%	13,8%
Pórszer	61,5%	34,6%	3,8%
Összesen:	65,5%	25,4%	9,1%
Településeken Σ	34,0%	27,9%	38,1%

Bíró Friderika a 19. század közepére a kerített házak gyakoriságát 50–60%-ra becsülte az Őrség területén, Öriszentpéteren 54%-ra.⁶⁰ Mostani vizsgálataink alapján a három településen átlagosan körülbelül 38% ez az arány, ugyanakkor az Öriszentpéteren becsült 54%-os érték jelen kutatás keretében is bebizonyosodott. Az Őrség fővárosában a 19. század közepén Piharcszeren (kb. 83%) és Keserűszeren (kb. 75%) volt a legmagasabb a kerített házak aránya, míg Kovácsszeren (kb. 19%) a legkevesebb. Nagyrákoson körülbelül 29%-ra tehető a kerített házak aránya, és egyik szeren sem haladja meg az 50%-ot. Ispánkon a kerített ház – talán a telkek elosztásából, valamint a pórszer szegény gazdáinak jelenlétéből fakadóan – nem volt jellemző (9%), itt a hosszúházak voltak uralkodók (65,5%).

⁶⁰ Beluszky 2005; Tóth 1971.

Az Őrségre jellemző faépítészet és téglahasználat térnyerésének vizsgálatához a III. katonai felmérés tervlapjai (1878–1879) adtak alapot. Itt külön kerültek ugyanis jelölésre a fából és kőből (jelen esetben égetett agyagtéglából) készült épületek, épületrészek. Az 1890-es népszámlálás országosan (akkori kiterjedésében) a faépületek arányát 50,1%-ra teszi, míg a mai határon belül körülbelül 10% körülire becsüli.⁶¹ A vizsgálat alapján (2. táblázat) a tervezési területen átlagosan 50,5%-ban fordultak elő faépületek, -épületrészek, és 49,5%-ban tégláépületek, -épületrészek. A legtöbb tégláépület Ispánkon (51,5%) volt megtalálható, míg Őriszentpéteren – kis mértékben ugyan, de – továbbra is a fából készült épületek voltak túlsúlyban (52,7%). Ezek az adatok közeli-
litenek az akkori becsült országos átlagértékhez.

2. táblázat. A fa- és a tégláépületek megoszlása a vizsgált településeken a III. katonai felmérés alapján (saját szerkesztés)

	Fa épület/rész	Tégla épület/rész	Templom
Nagyrákos			
Nemesszer	46,7%	53,3%	van (kő)
Alsószer	52,0%	48,0%	van (kő)
Csárdaszer	43,8%	56,3%	–
Belsőszer	53,7%	46,3%	–
Devecsszer	53,3%	46,7%	–
Összesen:	50,2%	49,8%	–
Őriszentpéter			
Siskaszer	51,9%	48,1%	–
Templomszer	55,2%	44,8%	van (kő)
Keserűszer	50,0%	50,0%	–
Baksaszer	52,4%	47,6%	–
Alszeg	52,1%	47,9%	–
Kovácsszer	45,9%	54,1%	van (kő)
Piharcszer	55,0%	45,0%	–
Galamboszer	55,2%	44,8%	–
Összesen:	52,7%	47,3%	–
Ispánk			
Nemesszer	50,0%	50,0%	–
Pórszer	46,7%	53,3%	–
Összesen:	48,5%	51,5%	–
Átlag:	50,5%	49,5%	–

⁶¹ Balassa 1997.

Érdekes, hogy a III. katonai felmérés térképszelvényei tulajdonképpen ábrázolják az egyes épületek különböző részeinek különböző anyaghasználatát is (14. ábra). Az egyes lakóépületek téglafalakkal újultak meg, általában az utcai lakásrészeket érintve, valamint új épületek épültek téglából, gyakran a gazdasági épületekkel kezdve. Ez illeszkedik a már korábban (2.3. fejezetben) bemutatott általános tendenciákba.

14. ábra. Óriszentpéter Piharszer épületei a III. katonai felmérésen (saját ábra)

Az 1935-ös kataszteri térkép alapján (mely csak Ispánk és Nagyrákos településekre vonatkozóan hozzáférhető) kerített házak már nem lelhetők fel a területen. Ispánkon az utakra merőleges hosszúházak ábrázolódnak Pórszeren 3, Nemesszeren 5 kódissállással házzal. Nagyrákoson a hosszúházak mellett az L alakú épületek jellemzőek. Óriszentpéter területére az 1964–1970-es kataszteri térkép szolgáltatott adatot, mely alapján a kerített házak eltűntek a településről, noha arra hajazó, belső udvar köré szerveződő csoportos beépítések több helyütt is előfordulnak (pl. Templomszeren). Uralkodó a hosszúház, néhol kódissállással, de a település központjában már a kisvárosi jelleg látható, ahol a – kataszteri térkép készítésének idejéből fakadóan – már „kádár-kockák” is megjelennek. Az Őrség területén az 1960-as években kezdtek el felépülni az első modern – „sablonformát követő” – lakóépületek, gyakran korábban a telken álló, téglából készült gazdasági épületek bontott anyagának felhasználásával.

3.3. Jelenkori folyamatok

Míg a régi időkben a természet adta erőforrások határozták meg az építkezések mikéntjét, addig mára ez a környezettel szoros kapcsolatot ápoló, a helyi településképet is nagy mértékben befolyásoló hagyomány elveszében van. Egyre kevesebb vidék őrzi meg jellegzetes táji és arculati vonásait, hiszen „nagyon nehéz ellenállni manapság a számtalan új építési anyag és szerkezet csábításának”.⁶² A hagyományos építési kultúrát és anyaghasználatot sokan már „elavultnak”, igénytelennek tartják, és az egyéni ízlés, az építészeti divat került előtérbe. Több helyen ugyanakkor újra visszatérőben vannak a boronafalal házakkal rokon szerkezetű – bár más léptékű – gerendavagy rönkházak (pl. Ispánkon 2 db), továbbá jelentős azok száma is, akik új épületek helyett a

⁶² Winkler 1998. 45.

meglévőket vásárolják meg és újítyják fel. A KSH statisztikai adatai alapján 2011-ben az első világháború előtt épült lakások aránya 34,5%-a, a rendszerváltás után épült lakások aránya 12,7%-a volt a lakásállománynak.⁶³ Azonban elkerülhetetlenül az Őrségben is elő-előfordulnak tájidegen, a helyi karakterhez és építészeti hagyományokhoz nem illeszkedő, attól elütő épületek⁶⁴, mint a már említett, az 1960-as évek óta épülő sátoztetős kockaházak vagy a rendszerváltás óta terjedő mediterrán jellegű épületek, ezek elterjedése azonban – szerencsés módon – nem általános.

Ma az épületek telken belüli elhelyezésére, tömegére, karakterére és anyaghasználatára vonatkozóan, melyek jelentősen hozzájárulnak a jellegzetes falusi táj megjelenéséhez, az egyes települések Településképi Arculati Kézikönyvei (TAK) és településképi rendeletei (TKR) fogalmazzák meg előírásokat. Ezek elkészítése a 2016. évi LXXIV. törvény – *a településképi védelmről* – alapján minden egyes magyarországi település számára kötelező. Az Őrség területén a TAK-ok továbbá kiegészülnek az Őrség Építészeti Tájegységi Arculati Kézikönyv és az Őrségi Nemzeti Park kiadásában megjelent, Winkler Gábor által készített helyi építészeti útmutató ajánlásaival, valamint a Nemzeti Park korlátozásaival.

Az egyes települések Településképi Arculati Kézikönyve⁶⁵, építészeti és természetvédelmi előírásai, illetve az Őrség mint tájegység Arculati Kézikönyve alapján a történeti anyaghasználat preferálása máig jelen van a térségben. Az építkezések során továbbra is a természetes anyagok használata javasolt, mint a fa, a – már mai kornak megfelelő minőségű – téglá és égetett agyagcserép, valamint a nád és zsúpszalma. A helyi kortárs fagerendás építés előképeként a TAK-ok a régi boronaházakat emelik ki. A kézikönyvek továbbá hangsúlyozzák az egyes településeken nagy számban megtalálható népi építészeti örökség jellegzetességeit és elemeit, illetve az utcásodás folyamata ellenére továbbra is fennálló laza, szeres településszerkezet megtartásának fontosságát.

Winkler Gábor (1998; 2003) útmutatója⁶⁶ a mai Őrségi TAK-ok előképeként szolgálva a táj és a települések harmonikus kapcsolatát, a történeti hagyományok megőrzését, valamint a környezeti adottságokhoz való igazodást elengedhetetlennek tartotta. Értette itt a terepadottságokhoz való alkalmazkodást; a hagyományos, szórt jellegű épületelepítést; a helyi növényzet szerepét a településképi; az épületek arányait és alakját – preferálva a hagyományos „L” és „U” alakú épületek alkalmazását és bővítését; a homlokzatok hagyományos kialakítását és a tájegység építészeti arculatához illő anyaghasználatot. Útmutatójával az Őrségi (és Vend-vidéki) tradicionális értékek szépségére kívánta felhívni a figyelmet, kiemelve ugyanakkor, hogy az egykori, ma már védett épületek teljes másolása sem érdek, hiszen a helyi építőkulturális tudás és használati igény már jelentősen átalakult. Nem szabad kizárni ezért a korszerű épületszerkezetek használatát sem, csupán meg kell tudni tanulni az adott helyhez és helyzethez idomítani.

Erre egy lehetséges megoldás lehet a helyi építészeti hagyományokon és a tájba illesztésen, a hagyományos szerkezetek alkalmazásán és anyaghasználaton alapuló kortárs építészeti gondolkodás, a regionalizmus, mely a fenntartható, ökológikus építészettel is rokonságot mutat.⁶⁷

⁶³ Kékedi 2022; TeIR 2022.

⁶⁴ Főként Őrszentpéteren és Ispánkon figyelhető meg tájidegen épületek, melyek nemcsak karakterükben, hanem anyaghasználatukban is elütnek a helyi hagyományoktól (pl. Ispánk: Ötszögletű ház a keleti szeren).

⁶⁵ Őrszentpéter, Ispánk, Nagyrákos, Velemér, Magyarzombatfa, Kisrákos, Kercaszomor és Szalafő TAK alapján.

⁶⁶ Winkler Gábor: *Útmutató építkezőknek Őrség, Vend-vidék, Vasi hegyhát*. Őrségi Nemzeti Park Igazgatóság, Sopron 2003.

⁶⁷ Németh–Kun–Cserhalmi 2019.

Az irányzat az Őrség területén is felismerhető (pl. U. Nagy Gábor épületei), főként a fa és a téglá használatára építve, azonban a helyi népi építészeti tapasztalatok és a kortárs építéstechnológia ötvözésével. Elmondható, hogy a hagyományos anyaghasználat – az új, könnyebb, egyszerűbb és gyorsabban gyártható építőanyagok mellett – máig igen fontos szerepet tölt be a térségben.

4. ÖSSZEZÉS

A Magyarország nyugati határterületén található Őrségben az évszázadok során a természeti és táji adottságokat kihasználó fa- és a helyi jó minőségű agyagból gyártott égetett téglá építészeti vált jellemzővé, mely a történeti korszakok gazdasági megfontolású igényei szerint különböző épületek megjelenését generálta. A fa használata az ország más térségeihez képest tovább, egészen a 19. század végéig, a tégláépítkezés megjelenéséig volt uralkodó. Jellegzetes épülettípus volt a területen a mára már eltűnt kerített ház, mely a 19. század közepén még jelentős mértékben képviselte magát az Őrségben, valamint a kődisállásos lakóház, melynek még egyrészt szép, felújított, másrészt üresen álló, omladozó képviselői máig láthatók.

A különböző alaprajzi elrendezésű „típus” épületekhez, eltérő beépítési helyzetek és telekhasználati módok társultak. Az elemzések jól mutatják ezek párhuzamos jelenlétét az egyes településeken belül, amely egy folyamatos, organikus változás lenyomataként is értelmezhető. Miközben az utcahálózat és a telekstruktúra szinte változatlan maradt, az egyes telkek beépítése, a meglévő épületek alakítása / továbbfejlesztése, adaptálása az adott tulajdonos igényeihez, a helyben jellemző hagyományok diktálta típusmegoldásokhoz és a rendelkezésre álló anyagokhoz apró, finom lépésekben, de folyamatosan alakította a települési morfológiát. Ezen folyamatok megismerése, elfogadása és értékékként való kezelése ma az egyes települések Településképi Arculati Kézikönyveiben, az Őrség Építészeti Tájegység Arculati Kézikönyvében, valamint legfőképpen az ezek alapját képző – Winkler Gábor által készített – építészeti útmutatóban visszaköszön, felhívva a figyelmet a kortárs építészeti tendenciák sűrűjében a hagyományok tiszteletének szükségességére.

A történeti térképek alkalmasak a tájhasználat, a településfejlődés és településszerkezet változásainak időbeli nyomonkövetésére. Az építészeti sajátosságokról (anyag, egyedi elemek) azonban csak egy-egy időpontban szolgáltatnak adatot, így e tekintetben a történelmi folytonosságról kevesebb összehasonlítási lehetőséget nyújtanak. Az egyes vizsgált településeken a jelenlegi helyzetet bemutató webes térképek az épületek alaprajzi, formai sajátosságait viszonylag jól szemléltetik, az anyaghasználatról azonban csak részben hordoznak információt, ezek pontosításához a területek helyszíni bejárása is szükséges. A térképek feldolgozása és a jelenlegi állapottal történő összehasonlító elemzése ugyanakkor megmutatja az épületek jellemző anyaghasználatát és a tájhasználat változásainak párhuzamossága közötti összefüggéseket. Bár több más külső tényező is hathatott a területet jellemző folyamatokra (visszaerdősülés, politikai megfontolások, technológiai fejlődés stb.), jól látható a fából történő építkezés visszaszorulása és az erdőállomány összetételének és kiterjedésének viszonya. Így kijelenthető, hogy a területen több évszázada fennálló szimbiózis a táj- és területhasználat, valamint a helyi építéskultúra között hozzájárult az Őrségi erdők jelentős természeti értékének megmaradásához.

IRODALOMJEGYZÉK

- Arcanum 2022a *A népi építészet esztétikája, forma és díszítés.* 2022a. [online] Elérhető: <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/MagyarNeprajz-magyar-neprajz-2/iv-eletmod-41AA/epiteszet-4399/a-nepi-epiteszet-esztetikaja-forma-es-diszites-467A/> (Utolsó megtekintés: 2022. 12. 06.)
- Arcanum 2022b *Boronafal.* 2022b. [online] Elérhető: <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/MagyarNeprajz-magyar-neprajz-2/iv-eletmod-41AA/epiteszet-4399/epitoanyagok-es-szerkezetek-43C4/falazatok-43D4/fabolkeszult-falak-43F7/boronafal-43F8/> (Utolsó megtekintés: 2022. 06. 19.)
- Arcanum 2022c *Őrség.* 2022c. [online] Elérhető: <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-neprajzi-lexikon-71DCC/o-7361B/orseg-736C1/> (Utolsó megtekintés: 2022. 12. 06.)
- Balassa 1997 Balassa Iván (szerk.): *Magyar néprajz. Anyagi kultúra 3. életmód.* Akadémiai Kiadó, Budapest 1997.
- Balázs 2017 Balázs Pál: *Az őrségi táj változásának és karakterének elemzése.* Doktori értekezés, Nyugat Magyarországi Egyetem, Sopron 2017.
- Balogh 1898 Balogh Gyula: *Az Őrség – Vas vármegye.* In: *Magyarország vármegyéi és városai.* Szerk.: Borovszky Samu. Digital Edition Arcanum Adatbázis Kft. 1898. 365–398.
- Baranyai 2012 Baranyai Olga: *A változó Őrség fejlesztésének természeti és társadalmi alapjai.* Doktori értekezés, Pécsi Tudományegyetem, Pécs 2012.
- Beluszky 2005 Beluszky Pál: *Őrség – Vendvidék – Felső-Rába-völgy.* Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs 2005.
- Beluszky 2011 Beluszky Pál: *Tájéroló – „Szűkmarkú, szép föld – Az Őrség.” Földrajzi Közlemények* 135 (2011) 1. 45–58.
- Bertyák–Kissfazekas 2022 Bertyák Ágnes – Kissfazekas Kornélia: *The examination of land use and morphological characteristics of small settlements and the relationship between human presence through the example of the Őrség region of Hungary.* In: *ISUF Proceedings.* Glasgow 2022. 1062–1070.
- Bíró 1975 Bíró Friderika: *Az Őrség ház- és lakáskultúrája a XVIII. század végétől napjainkig.* Vas Megye Tanácsa Művelődésügyi Osztálya, Vas megyei Nyomdaipari Vállalat, 1975.
- Bíró 1996 Bíró Friderika: *Vas megye népművészete.* Vas Megyei Múzeumok Igazgatósága, Szombathely 1996.
- Csapó 2008 Csapó Olga: *Az Őrség térbeli elhatárolási problémái.* *Földrajzi Értesítő* 57 (2008) 3–4. 313–333.
- Csiszár 1983 Csiszár Károly: *Őrség.* Vas Megyei Idegenforgalmi Hivatal, Ságvár 1983.
- Dákay 1980 Dákay István (szerk.): *Szalafő – Pityerszer Népi Múemlékegyüttes.* Veszprémi Nyomda, Veszprém 1980.
- Dercsényi 1989 Dercsényi Balázs (szerk.): *Őriszentpéter Középkori téglaegető kemence.* Tájak-Korok-Múzeumok Kiskönyvtára 334. szám. TKM egyesület, 1989.
- Dömötör 1960 Dömötör Sándor: *Őrség.* Gondolat Kiadó, Budapest 1960.
- Duray 2011 Duray Balázs: *Földhasználat- és tájgazdálkodás.* TÁMOP-4.1.1.C-12/1/KONV-2012-0016. 2011. [online] Elérhető: <https://zold14.hu/elearning/index.html> (Utolsó megtekintés 2022. 06. 19.)
- Horváth 2011 Horváth Jenő (szerk.): *Erdészeti útmutató az őrségi és vendvidéki erdők természetvédelmi megközelítésű tervezéséhez és gondozásához.* Őrségi Nemzeti Park Igazgatóság, Micropress Kft., 2011.

- Kékedi 2022 Kékedi János: *Téglából vagy fából, fából vagy téglából?* 2022. [online] Elérhető: <https://orsegi.hu/hasznos/teglabol-vagy-fabol/> (Utolsó megtekintés: 2022. 06. 19.)
- Kogutowicz 1930 Kogutowicz Károly: *Dunántúl és Kisalföld írásban és képben*. Magyar. Kir. Ferenc József Tudományegyetem Földrajzi Intézete, Szeged 1930.
- Kovács 2002 Kovács Ferenc: A téglagyártás története Vas megyében I. *Építőanyag* 54 (2002) 4. 134–140.
- KSH 2001 Központi Statisztikai Hivatal 2001. évi népszámlálás kötete. 2001.
- KSH 2022 Központi Statisztikai Hivatal: *Helyiségnévtár*. 2022. [online] Elérhető: <https://www.ksh.hu/> (Utolsó megtekintés: 2022. 12. 05.)
- Lányi–Tökés 2021 Lányi Erzsébet – Tökés Balázs: Ökológikus építészet – építészeti eszközök. *Építészfórum*. 2021. [online] Elérhető: <https://epiteszforum.hu/print/okologikus-epiteszet--epiteszeti-eszkozok> (Utolsó megtekintés: 2022. 06. 19.)
- Moldova 1974 Moldova György: *Az Őrség panasza*. Magvető Kiadó, Budapest 1974.
- Nemesnépi-Zakál 1818 Nemesnépi-Zakál György: *Őrségnek leírása ugymint: Annak Természete, Története, Lakosai ezeknek szokásai, nyelvszokása. Amellyeket össze szedeggett Nemes-Népi Zakál György: 1818-dik Esztendőben*. (2. ed.) Fertő-Hanság Nemzeti Park Igazgatóság, Szombathely 1818.
- Németh–Kun–Cserhalmi 2019 Németh Iván – Kun Zoltán – Cserhalmi Győző: *Őrség Építészeti Tájegységi Arculati Kézikönyv*. 2019. [online] Elérhető: <http://tak.e-epites.hu/#> (Utolsó megtekintés: 2022. 11. 07.)
- Őrségi Kiszótár 2022 [online] Elérhető: <https://www.orszemfogado.hu/index.php/az-orseg/orsegi-kiszotar> (Utolsó megtekintés: 2022. 06. 19.)
- Párdi 2016 Párdi Zsófia: *Égig érő fa védte az őrségi tetőket*. 2016. [online] Elérhető: <https://www.igylakunk.hu/blog/egig-ero-fa-vedte-az-orsegi-teteket> (Utolsó megtekintés: 2022. 06. 18.)
- Pável 1936 Pável Ágoston: *Őrségi képek*. *Vasi Szemle* 3 (1936) 5–6. 318–338.
- TeIR Országos Területfejlesztési és Területrendezési Információs Rendszer. 2022. [online] Elérhető: <https://www.teir.hu/> (Utolsó megtekintés: 2022. 06. 07.)
- Tóth 1971 Tóth János: *Az Őrség népi építészete*. Műszaki Könyvkiadó, Budapest 1971.
- U. Nagy 2006 U. Nagy Gábor: *Őrségi házak*. Örvidéki Civil Szövetség, Őrszentpéter 2006.
- VMÉ Vas Megyei Értéktár: *Szeres település szerkezet – Őrszentpéter/Őrségi Népi Műemlékegyüttes*. 2015. [online] Elérhető: <http://www.vasiertektar.hu/hu/s/840/szalafo-pityerszer> (Utolsó megtekintés: 2022. 06. 19.)
- VMK Veszprém Megyei Kormányhivatal. 2015 [online] https://mbfsz.gov.hu/sites/default/files/file/2018/04/11/1960-9_2015._pankasz_i.-agyag_banyabazaras.pdf (Utolsó megtekintés: 2022. 10. 06.)
- Winkler 1998 Winkler Gábor: *Az Őrség építészeti arculatának fenntartása*. In: *Húsz éves az Őrségi Tájvédelmi Körzet*. Szerk.: Kárpáti László. Szentgotthárd 1998. 43–46.
- Winkler 2003 Winkler Gábor: *Útmutató építkezőknek Őrség, Vend-vidék, Vasihegyhát*. Őrségi Nemzeti Park Igazgatóság, Sopron 2003. [online] Elérhető: <https://www.orseginemzetipark.hu/doc/epitkezesi-utmutato/utmutato-epitkezoeknek-orseg-vendvidek-vasihegyhat.pdf> (Utolsó megtekintés: 2022. 06. 19.)

Grass – Wood – Clay – Őrség

The Interaction Between the Use of Architectural Materials and Landscape Features in the Area of Őrség

SUMMARY

Traditional vernacular architecture in a given area depends not only on the social conditions, needs and technological development of a given period, but also on the recognition and exploitation of the local environmental and natural conditions and potential. The small villages of the Őrség (Guard's Country) – that locates on the western border of Hungary – developed in close contact with the landscape. The people living here shaped their landscape by building on and adapting to local resources, so their buildings were designed using and respecting local conditions. As a result, two building materials in particular became common and characteristic of the area, wood and burnt clay brick, the use of which entailed different architectural forms and structures. The aim of the present research is to explore the landscape context of historical, traditional materials and forms through the analysis of the specific material use in the Őrség, which also influences the building typology. In addition to the exploration of written sources, the research was carried out by examining historical maps and web-based cartographic services focusing on the Őrség and its three coherent settlements (Őriszentpéter, Ispánk, Nagyrákos), combining landscape architectural and architectural approaches.

KEYWORDS

Őrség, settlement history, land use, use of materials, folk architecture

Open Access nyilatkozat: A cikk a Creative Commons Attribution 4.0 International License (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0>) feltételei szerint publikált Open Access közlemény, melynek szellemében a cikk bármilyen médiumban szabadon felhasználható, megosztható és újraközölhető, feltéve, hogy az eredeti szerző és a közlés helye, illetve a CC License linkje és az esetlegesen végrehajtott módosítások feltüntetésre kerülnek. (SID_1)

